

УДК 811.161.2'366

ББК 881.2.УК-2

ПОНЯТТЯ І ТЕРМІН “ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ”: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИТЛУМАЧЕННЯ

ЯРОШЕВИЧ І. А.

Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана

У статті проаналізовано різні підходи мовознавців до витлумачення поняття “граматична категорія” та його термінологічного вираження в науковій літературі; з’ясовано причини неоднозначного розуміння вказаного поняття і відповідного терміна. Особливу увагу звернено на дефініцію поняття “граматична категорія” у сфері морфології як одному з основних розділів граматики. Схарактеризовано різні концептуальні напрями досліджень граматичного ладу мови, встановлено сучасні тенденції щодо вирішення проблеми неоднозначності терміна “граматична категорія” в українському мовознавстві.

Ключові слова: термін, граматики, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, морфологічна категорія, однозначність, полісемія.

The article analyzes different ways to linguists’ interpretation of the concept of “grammatical category” terminology and its expression in the scientific literature; found the reasons for the ambiguous understanding of specified concepts and related terms. Particular attention is paid to the definition of “grammatical category” term in morphology as one of the main sections of grammar. Characterized various conceptual ways of research grammatical structure of the language, set the modern tendency to solve the problem of the ambiguity of the term “grammatical category” in Ukrainian linguistics.

Key words: term, grammar, grammatical meaning, grammatical forms, grammatical category, morphological category, uniqueness, polysemy.

Сучасна лінгвістика особливу увагу приділяє проблемі системності мови і всім її складовим, й зокрема творенню термінів. Термінотворення є тим підґрунтям, яке забезпечує активне функціонування мови в усіх сферах суспільного життя її носіїв; саме терміни “допомагають їй здійснювати одну з основних функцій – функцію пізнавально-інформативну, пов’язану з реєстрацією та збереженням нагромаджених людством знань” [15 с. 3]. Слова-терміни закріплюють результати пізнавальної діяльності мовця і є завершальним етапом в усвідомленні наукових понять стосовно досліджуваних об’єктів дійсності. Кожна наука (і мовознавство теж) оперує властивою їй системою понять і термінів для їхнього позначення.

У різні періоди функціонування української мови процес термінотворення відбувався нерівномірно, що зумовлено як власне мовними, так і позамовними чинниками. Цілковито зрозуміло, що чим вищого ступеня у своєму розвитку мовознавча наука досягає, тим більше проблем у її вивченні постає перед дослідниками. Проблеми, пов’язані з усвідомленням змісту, сутності понять і з творенням, упродовженням та закріпленням у науковій мові термінів, є органічним продовженням загальних проблем розвитку і функціонування мови в цілому [23, с. 3].

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки предметом пильної уваги вчених-мовознавців є питання, пов’язані з загальною теорією граматичного ладу мови та його складників, що сприяє розширенню поняттєвої системи, випрацюванню й усталенню в мовознавчій практиці термінологічного апарату. Поглиблене пізнання сутності аналізованих мовних явищ і понять потребує їхньої номінації, тобто вироблення відповідних терміноодиниць; причому з часом сутність понять може уточнюватися, доповнюватися новими спостереженнями,

що впливає і на дефініцію терміна. Як зауважував відомий мовознавець А. Білецький, “кожна наука (а не тільки мовознавство) не може залишатися незмінною, доки нею займаються вчені-дослідники. У цьому полягає відмінність науки від схоластики, бо дослідні горизонти науки постійно розширюються, адже вона збагачується новими фактами, новим їх розумінням, новими теоріями” [2, с. 42].

Комплексне дослідження терміноодиниць для позначення основних понять граматики перебуває у колі актуальних лінгвістичних проблем сьогодення. Граматичну систему мови вчені справедливо вважають надзвичайно складним явищем [7, с. 1], тож не випадковим, а закономірним у науці є наявність різних концептуальних підходів до аналізу основних її понять щодо визначення їхньої сутності й відповідного термінологічного вираження.

Об’єктом даної статті обрано одне із визначальних понять граматики, а саме “граматичну категорію” та відповідний термін для його номінації. Мета статті полягає в поглибленому комплексному теоретичному узагальненні визначень сутності цього поняття в науковому доробку вчених-граматистів, прихильників так званого “традиційного” й новітнього (функційно-категорійного) напрямів. Реалізація поставленої мети зумовлює розв’язання таких завдань:

- простежити загальні відмінності у поглядах учених на дефініцію поняття “граматична категорія” та його позначення відповідним терміном;
- з’ясувати причини суперечностей у визначенні сутності поняття граматична категорія та накреслити шляхи їх подолання;
- схарактеризувати основні сучасні тенденції щодо однозначності та полісемії терміна “граматична категорія”.

Визначаючи сутність поняття “граматична категорія”, важливо хоча б у загальних рисах окреслити дефініції й таких загальнограматичних понять, як “граматичне значення” і “граматична форма”, позначуваних відповідними термінами. Граматичні значення, як і лексичні, виявляють у словах, що стали об’єктами вивчення різних лінгвістичних дисциплін, однак порівняно з лексичними значеннями, які є конкретними у кожному випадку вживання, граматичні значення абстрактніші, найзагальніші, вони органічно входять до семантичного плану будь-якого слова й обов’язково супроводжують та підтримують його в граматичній системі. За принципом узагальнення в межах кожної частини мови об’єднуються різні слова за ознакою саме граматичного значення – роду, числа, відмінка (в іменниках), часу, способу, особи (в дієсловах). Способом вираження граматичного значення слова є поняття, позначуване терміном “граматична форма”, тобто йдеться про граматичну видозміну слова, його морфологічний різновид. Граматичні форми виступають лише у зіставленні двох чи кількох слів між собою у певному відношенні, що й становить зміст того чи того граматичного значення [23, с. 72].

Одним із центральних понять граматичного ладу мови поряд із поняттями “граматичне значення” і “граматична форма” є побудоване на абстракціях і узагальненнях поняття, позначуване терміном “граматична категорія”. Реалізуючись у мові, граматичні категорії “являють собою ядерні компоненти мовної організації, пронизують усю її структуру” та ґрунтуються на корелятивній взаємозалежності між двома або більшою кількістю граматичних значень, виражених певною системою співвідносних граматичних форм [8, с. 1]. Оскільки поняття граматичної категорії в науковій літературі опрацьовано більшою мірою на матеріалі морфології, на його позначення у мовознавчій термінології усталився термін “морфологічна категорія”, подібно до того, як у синтаксисі – “синтаксична категорія”, у словотворі – “словотвірна категорія” для номінації визначальних складників граматики. Принагідно зазначимо, що у складі граматики останнім часом, крім морфології та синтаксису, виокремлюють ще й словотвір [4, с. 6]. Отже, граматична категорія – це своєрідна тріада морфологічних, синтаксичних і словотвірних ознак у слові [Там само, с. 29]. Особливості

вияву граматичних категорій зумовлені морфологічним типом мови, який впливає і на їх сукупність, і на способи вираження категорійних значень [Там само, с. 28]. Поняття граматичної категорії у морфології – це категорії, властиві частинам мови як основним її одиницям, тому вчені й ототожнюють його з поняттям морфологічної категорії й іноді позначають ускладненим терміном “граматична (морфологічна) категорія” [3, с. 9; 12, с. 24]. Інша річ, що деякі морфологічні категорії (наприклад, категорія відмінка в іменниках, категорія ступенів порівняння в прикметниках, категорія стану та перехідності / неперехідності в дієсловах тощо) перебувають одночасно і в сфері інших рівнів граматики, зокрема словотвору та синтаксису, тому їх кваліфікують як “міжрівневі” [4, с. 54, 139, 242–246].

З’ясування сутності поняття “граматична категорія” належить до принципово важливих питань граматичної теорії, що зумовлено не лише його важливістю в граматиці як науці, але й тим, що це поняття мовознавці тлумачать по-різному, а отже, термін фактично використовують щодо різних понять. Нерідко терміном “граматична категорія” вчені позначають окремі частини мови (“граматична категорія іменник”, “граматична категорія дієслово”) і навіть розряди чи групи слів у їхньому складі (наприклад, “граматична категорія якісних / відносних прикметників”, “граматична категорія повних / коротких прикметників” тощо). І це при тому, що, як вважає більшість науковців-термінологів, обов’язковою умовою існування терміна в будь-якій термінологічній системі чи підсистемі має бути його однозначність, чітко окреслена й традиційно закріплена мовною практикою дефініція, яка забезпечує стабільність певної терміносистеми в цілому [14, с. 146]. На думку відомого граматаста І. Кучеренка, “двозначність терміна в науці – небажане явище не тільки тому, що омонімія призводить до непорозуміння в міркуваннях (можлива мимовільна підміна понять у викладі), а й тому, що робить неможливим саме визначення понять” [9, с. 6].

Поняття “граматична категорія” і відповідний термін для його позначення вперше до наукового обігу ввів український мовознавець О. Потебня наприкінці XIX ст. у фундаментальній праці “Из записок по русской грамматике” [18], присвяченій дослідженню граматичної структури мови, причому ця праця значною мірою ґрунтувалася на власне українському мовному матеріалі. Саме вона поклала початок дійсно науковому осмисленню особливостей граматики як науки, сприяла поширенню теоретичних знань у цій сфері та розбудові граматичної (а отже, і морфологічної) термінології [25, с. 160; 26, с. 73]. Учений подав таке описове визначення поняття “граматична категорія”: “Слово містить у собі вказівку на відомий зміст, властивий тільки йому одному і разом із тим вказівку на один або кілька загальних розрядів, що називаються **граматичними категоріями** [виділення наше – І. Я.], під які зміст цього слова підводиться на рівні зі значенням багатьох інших” [18, с. 35]. Із цього визначення випливає, що поняття “граматична категорія” О. Потебня ототожнював із поняттям “загальний розряд слів” і розумів його як те, що виражається іншими поняттями, зокрема поняттями “частина мови” та “узагальнені граматичні значення” (роду, числа, відмінка тощо).

Учення О. Потебні про сутність поняття “граматична категорія” пізніше розвинули російські мовознавці О. Шахматов, О. Пешковський, О. Реформатський, М. Поспелов та ін. У вузькому розумінні поняття граматичної категорії подавав О. Шахматов, визначаючи його як “уявлення про відношення до інших уявлень, супровідне основному значенню, що викликається словом” [24, с. 420], тобто граматичними категоріями вчений вважав лише категорії роду, числа, відмінка, особи часу, способу, виокремлювані у системі частин мови. Дещо іншу позицію займав О. Пешковський: найголовнішими граматичними категоріями він вважав частини мови, усередині яких виділяються менші: рід, число, відмінок, особа тощо [16, с. 27]. Аналогічних поглядів дотримувався також й О. Реформатський, який кваліфікував граматичну категорію як “об’єднання групи чи сукупності однорідних граматичних явищ, і передусім сукупності однорідних граматичних слів і їхніх форм” [19, с. 245].

Погляди О. Потебні та його послідовників щодо визначення сутності поняття “граматична категорія” ґрунтовно проаналізував І. Кучеренко на початку 60-х років ХХ ст. у монографії “Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія” (1961, 1964 рр.), перевиданій з уточненням і доповненням у 2003 році [9]. І. Кучеренко звернув увагу на ті суперечності, які існують у поглядах учених щодо розуміння сутності поняття “граматична категорія”, аргументовано й у чіткій послідовності простежив історію вивчення основних понять граматики, поставив їх на спільну філософську основу, підвів їх під єдиний теоретичний принцип. Саме така позиція дослідника згодом спричинила перегляд поглядів учених і на інші окремі питання традиційної граматики, сприяла поглибленому їх вивченню й усталенню поняттєвої термінологічної бази [26, с. 160]. І. Кучеренко констатує, що у мовознавчій науці встановилося два значення терміна “граматична категорія”:

1) граматична категорія як узагальнювальне граматичне значення, яке властиве словам і знаходить в них граматичні засоби вираження (формальні показники, пов’язані з вираженням цієї категорії в слові);

2) граматична категорія як клас слів із характерними граматичними особливостями [9, с. 50].

Враховуючи суперечливі погляди вчених на визначення сутності поняття “граматична категорія”, І. Кучеренко виявляє відповідно два напрями досліджень у вирішенні цього питання.

До представників першого напрямку вчений зараховує російських мовознавців О. Поспелова, О. Шахматова, О. Мойсеєва та ін., які за основу визначення поняття “граматична категорія” брали узагальнювальне граматичне значення і протиставляли граматичні категорії частинам мови, отже, згідно з цим поглядом у своє значення граматична категорія не включає розуміння класу слів [18, с. 74; 24, с. 15; 10, с. 120].

Представники другого напрямку щодо визначення змісту поняття “граматична категорія”, зокрема О. Головін та Л. Матвєєва-Ісаєва, закріплювали за цим поняттям обидва значення, тобто і значення класу слів (частини мови), і узагальнене граматичне значення [5, с. 120; 11, с. 7–15]. За спостереженням І. Кучеренка, відома також спроба досягти однозначності у розкритті сутності цього поняття і дефініції терміна. Це питання порушив у своїй статті “Про граматичну форму слова і граматичну категорію” український мовознавець О. Савченко. Дослідник подав таке визначення граматичної категорії: “Грамматична категорія якраз і є те загальне, що лежить в основі змін слів і сполучень у реченні” [21, с. 21]. І. Кучеренко спростував таке визначення, вважаючи його “надто неконкретним, неокресленим”, оскільки автор зазначеної статті “відшукуване значення вбачає у введеному у визначення понятті **загальне**, у якому зведено воедино лексичне й граматичне (узагальнене лексичне значення слів певної частини мови та граматичні значення, властиві цим словам)” [9, с. 57–58].

Дотримуючись першого напрямку у визначенні сутності поняття “граматична категорія”, І. Кучеренко теж не ототожнює його з поняттям “частина мови” (чи за О. Потебнею – з “розрядом слів”) і визначає граматичну категорію як “найбільш загальне поняття граматики, у значенні якого узагальнено відображаються найбільш істотні риси ряду однорідних граматичних значень, усвідомлюване як діалектична єдність двох чи кількох співвідносних між собою й протиставлюваних граматичних значень, однорідних за змістом і способом вираження в структурі слів” [Там само, с. 80]. Це визначення лягло в основу більшості сучасних наукових досліджень, зокрема академічних і вишівських граматики з української мови. Однак таку позицію займають далеко не всі науковці. Наприклад, визначення поняття і термін “граматична категорія” у лексикографічній праці “Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичної термінології” подано у двох значеннях; 1) “властиве словам узагальнювальне значення, що відмежоване від конкретних лексичних значень слів” і 2) “лексико-граматичний розряд слів; частина мови” [6, с. 40; див також: 10, с. 11; 22, с. 101].

З часу публікації першого видання монографії І. Кучеренка “Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія” (а це майже півстоліття тому) погляди вчених на сутність поняття “граматична категорія” змінювалися, визначення доповнювалися, уточнювалися, конкретизувалися, однак і сьогодні цю проблему не можна вважати повністю вирішеною – вона досі перебуває у колі дискусійних. Граматичну категорію визначають також як “дуже широке значеннєво-формальне поняття, яке інтегрує слова у частини мови або шляхом протиставлення форм слова дозволяє виразити певні зафіксовані мовою відношення, наявні в об’єктивній дійсності” [1, с. 10; 20, с. 116].

Російський мовознавець О. Бондарко, як і І. Кучеренко, чітко розмежує поняття “граматична категорія” і “частина мови”, проте зауважує, що, “якщо підходити до поняття “граматична категорія” не як до лінгвістичного терміна як загального вислову, що вживається до будь-яких класів і груп у граматиці, то заперечувати такий вислів не варто [...] тут перед нами загальне поняття “категорія” у значенні “група, розряд” лише із застереженням, що мова йде про категорії, які стосуються граматики. Якщо ж підходити до вислову “граматична категорія” як до спеціального лінгвістичного терміна, треба встановити суворі вимоги: згадане поняття буде означати певний клас однорідних граматичних об’єктів” [3, с. 9]. Оскільки деякі вчені розмежовують широке і вузьке значення цього поняття, О. Бондарко не виключає підведення тих чи тих категорій (як видових понять) під більш загальне родове поняття. Частини мови і граматичні категорії роду, числа, відмінка, особи, часу, способу, як зазначає вчений, не можуть перебувати в одній площині: “важливим є таке розмежування: якщо частини мови – це певні граматичні класи слів, що мають свої характеристики, то граматичні категорії роду, числа, відмінка тощо – це певні системи рядів граматичних форм, які є ознаками частин мови, а відтак нелогічно називати одним терміном і класи слів, і ознаки, що їх характеризують, як зауважує дослідник. Саме тому термін “граматична (морфологічна) категорія” О. Бондарко вживає лише до таких лінгвістичних об’єктів як рід відмінки, особа, число, час, спосіб тощо, отже, визначає граматичну категорію як систему протиставлених один одному рядів морфологічних форм (у межах певної частини мови) з однорідним змістом [Там само].

Аналогічних поглядів дотримувався й інший російський лінгвіст І. Милославський, який визначив “граматичну (морфологічну) категорію” як “систему форм слова, що мають спільний граматичний елемент значення” [12, с. 24].

На сучасному етапі розвитку граматичної думки в Україні, зокрема вивчення структури граматичного ладу мови, його компонентів та інтерпретації основних понять, спостерігаються помітні зрушення у плані переосмислення змісту окремих його понять, конкретизації визначення понять та їх термінологічного вираження [26, с. 66].

Залучення досягнень світової науки сприяло появі в українському мовознавстві нових наукових напрямів до вивчення граматичної структури мови, одним із яких є функційно-категорійний підхід, орієнтири якого накреслив свого часу ще О. Потебня та теоретично обґрунтували на сучасному матеріалі представники цього напрямку – І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, Н. Костусяк та ін. [4; 7; 8]. У працях представників цього напрямку схарактеризовано двобічну концепцію граматичних категорій та їх типів, у якій звернено увагу не лише на граматичне значення, а й на формальні засоби його вираження. І. Вихованець визначає граматичну (морфологічну) категорію як “узагальнене граматичне значення, що формується з грамем – окремих підпорядкованих їй граматичних значень – [...] і виражене системою спеціалізованих граматичних форм” [4, с. 30–31] Як зауважує вчений, “трактування граматичної категорії лише з семантичного боку – без опори на протиставлені один одному ряди форм – нерідко призводить до довільного визначення кількості граматичних категорій,

їхньої розпливчастості [...]. Уведення до дефініції граматичної категорії форм вираження її змісту дає змогу відмежувати категорійні величини від інших угруповань, які прилягають до них” [Там само, с. 29].

Отже, нова парадигма наукових пошуків у сучасному мовознавстві переорієнтовує граматистів та термінологів на людський чинник у фаховій мові, породжує й нові аспекти досліджень, що певною мірою змушує переглядати традиційні положення, зокрема й щодо однозначності поняття та терміна для його позначення, спонукає до роздумів над реальним їхнім значенням, адже засвідчене в наукових працях будь-яке значення фактично є авторським витвором, оскільки розкриває науковий потенціал дослідника, міркування якого можуть бути аргументовано спростовані або набути нормативного, загальноприйнятого характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : [підручник] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : “Либідь”, 1993. – 335 с.
2. Білецький А. Мовознавство у школі / А. Білецький // Урок української. – 2004. – №4. – С. 41–42.
3. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1976 – 255 с.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Універс. вид-во “Пульсари”, 2004. – 398 с.
5. Головин Б. Н. Введение в языковедение / Б. Н. Головин. – М. : Изд. АН СССР, 1973. – 236 с.
6. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичної термінології / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – К. : “Либідь”, 2001. – 222 с.
7. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (Проблеми теорії) / А. П. Загнітко. – АДД. – К., 1992. – 38 с.
8. Костусяк Н. Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української лінгвістичної мови / Н. Костусяк // Українська мова. – 2013. – №4 (48). – С. 45–47.
9. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія / І. К. Кучеренко. – [2-е вид., уточ. й доп.]. – Вінниця : “Поділля–2000”. – 2003. – 464 с.
10. Ляшук Н. А. Лексична та концептуальна багатозначність лінгвістичної термінології в українській мові / Н. А. Ляшук. – АКД. – К., 2014. – 20 с.
11. Матвеева-Исаева Л. В. Грамматические категории / Л. В. Матвеева-Исаева // Ученые записки Ленинградского госпединститута им. Герцена. – Л., 1955. – Т. 104. – С. 3–15.
12. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка / И. Г. Милославский. – М. : Просвещение, 1981. – 254 с.
13. Мойсеев А. И. О грамматической категории / А. И. Мойсеев // Вестник Ленинградского университета. – 1956. – №2: Серия истории языка и литературы. – Вып. 1. – С. 115–130.
14. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підручник] / Т. І. Панько, А. М. Кочан, Г. М. Мацюк. – Львів, 1994. – 215 с.
15. Перебийніс В. С. Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики / В. С. Перебийніс // Мовознавство. – 1974. – №4. – С. 3–7.
16. Пешковский А. А. Русский синтаксис в научном освещении / А. А. Пешковский. – М. : Учпедгиз, – 1956. – 511 с.
17. Поспелов Н. С. Соотношение между грамматическими категориями и частями речи / Н. С. Поспелов // Вопросы грамматического строя языка. – М., 1955. – С.72–91.
18. Потенбня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потенбня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.

19. Реформатский А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский. – М. : Учпедгиз, 1955. – 265 с.
20. Русанівський В. М. Граматична категорія / В. М. Русанівський // Українська мова. Енциклопедія. – [2-е вид.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. – К., 2004. – С. 116.
21. Савченко О. Н. Про граматичну форму слова і граматичну категорію / О. Н. Савченко // Українська мова в школі. – 1951. – № 3. – С. 17–22.
22. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : “Довкілля”. – К., 2006. – 716 с.
23. Тараненко О. Лінгвістичні проблеми української термінології на сучасному етапі / О. Тараненко // Українська термінологія і сучасність : [матеріали II Всеукр. наук. конф.]. – К., 1997. – С. 3–9.
24. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – [2-е изд.]. – Л., 1941. – 456 с.
25. Ярошевич І. А. Терміни “граматичне значення”, “граматична форма”, “граматична категорія” в науковому доробку І. К. Кучеренка / І. А. Ярошевич // Українське мовознавство : [міжвід. наук. зб.]. – К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2004. – Вип. 29–30. – С. 158–160.
26. Ярошевич І. А. Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст. : [монографія] / І. А. Ярошевич. – К. : КНЕУ, 2010. – 195 с.

Дата надходження до редакції 30.11.2015